

מבגש

לעבודה חינוכית-סוציאלית

כרך ל"א • גיליון 56
תמוז תשפ"ג – יוני 2023

יוצא לאור על ידי:

אפשר
עמותה לפיתוח שירותי רווחה וחינוך

כשהתפוח נופל רחוק מהעץ: קולותיהם של קציני ביקור סדיר במערכת החינוך החרדית על צמצום תהליכי נשירה

יהודית חסידה ויפית יזדי

תקציר

מטרת המחקר הנוכחי להשמיע את קולם של קציני ביקור סדיר ביחס לצמצום נשירה בתוך מערכת החינוך החרדי ולהבין באמצעותו את דרכי ההתמודדות החינוכית של בתי הספר בהפרדה המגדרית ובזו התת-מגדרית בחינוך החרדי.* המחקר בוצע בפרדיגמה איכותנית, והתבסס על ראיונות עם שישה קציני ביקור סדיר בעלי זהות חרדית, שהיו כפופים למחוז החרדי במשרד החינוך ואחראים על צמצום נשירה בבתי ספר במגזר החרדי. הממצאים עובדו בגישת "תיאוריה מעוגנת בשדה" והעלו שלוש תמות מרכזיות מתוך נקודת מבטם של קציני ביקור סדיר: הראשונה שבהן עוסקת בדרך שבה קציני ביקור סדיר תופסים את ההבדלים בין בנים ובנות בסממני הנשירה ובסיכון לנשירה, בשנייה מוצגת נקודת מבטם של קציני ביקור סדיר על יחסן של מסגרות החינוך השונות לתהליכי נשירה, והשלישית מתייחסת לאופן שבו קציני ביקור סדיר תופסים את עבודתם אל מול מנהלי בתי הספר בחוגים השונים בקהילה החרדית. ממצאי המחקר משרטטים תמונת עומק של הנשירה וההתמודדות מולה במערכת החינוך החרדית, כפי שהיא משתקפת מעיניהם של אלו האמונים על בקרה ואכיפה של חוק לימוד חובה. מתיאורם עולה כי בבתי ספר נמזגים עקרונות המשקפים את השונות בתוך המגזר החרדי, וכן עולה העובדה שההפרדה המגדרית יוצרת כיוונים שונים של התנהלות בצמצום תהליכי נשירה. זאת ועוד, נמצא כי בחינוך החרדי פועלים כוחות של הכלה ודחייה המעצבים את יחסו של בית הספר כלפי צמצום הנשירה. מחקר זה שופך אור על הטיפול בנשירה בתוך שדה החינוך החרדי, מציף את השונות הקיימת במגזר החרדי ומזמן חשיבה מעמיקה על טיפול בנשירה, בהתאם לחוגים השונים בתוך המגזר החרדי.

מילות מפתח: מגזר חרדי, נשירה, קציני ביקור סדיר, בתי ספר

מבוא

משנת 2015 פועל במחוז החרדי שבמשרד החינוך מפקח ביקור סדיר, שאחראי על איתור תלמידים בנשירה או בסכנת נשירה ועל אכיפת לימוד חובה. פעילותו מתקיימת בחמש רשויות מקומיות המוגדרות כריכוזים חרדיים (ביתר עילית, מודיעין עילית, עמנואל, אלעד ורכסים), ותפקידו לטפל באיתור תהליך נשירה של תלמידים ובשמירתם במערכת החינוך, בשיתוף פעולה עם הנהלת בית הספר. בעוד שבערים שונות בישראל

* המחקר נתמך על ידי רשות המחקר של המכללה האקדמית הרצוג.

קציני ביקור סדיר שאינם חרדים עוברים הכשרה מיוחדת להכרת המגזר החרדי, קציני ביקור סדיר השייכים למחוז החרדי הם בעלי זהות חרדית, והאוכלוסייה המטופלת על ידיהם היא מהמגזר החרדי בלבד. בשל עובדה זו, נפתח צוהר להבנת הפעילות הנעשית על ידיהם לצמצום תהליכי נשירה בתוך בתי ספר שבמגזר החרדי.

למערכת החינוך החרדית ישנם מאפיינים ייחודיים; ראשית, בבתי הספר קיימת הפרדה מגדרית, ולבנים ולבנות ישנם מסלולי לימודים שונים. בעוד שמבנה החינוך לבנות דומה לאלו שבמגזרים האחרים וכולל את שכבות הגיל יסודי והעל-יסודי, מוסדות החינוך לבנים בחברה החרדית כוללים בית ספר יסודי ואחריו מוסדות ישיבתיים, שבהם מתקיימים רק לימודי קודש (בארט ואחרים, 2020); שנית, במגזר החרדי קיימים זרמים שונים, והמרכזיים בהם הם הזרם הליטאי, הזרם החסידי והזרם המזרחי. חלק מבתי הספר בחינוך החרדי מופרדים לפי זרמים אלו, וחלקם – אף לתת-זרמים נוספים. ההפרדה המגדרית וזו המגזרית מזמנות גישות שונות ביחסה של הקהילה לנוער נושר, ואף שסוגיית הנשירה בקרב המגזר החרדי נחקרה לא מעט, לא הרבה ידוע על התהליך עצמו בתוך מערכת החינוך החרדי, ובמיוחד על פעילותם של קציני ביקור סדיר במניעתו. מחקר זה ביקש אפוא לבחון, כיצד תופסים קציני ביקור סדיר תהליכי צמצום נשירה של תלמידים בבתי ספר בריכוזים החרדיים, ובאופן ספציפי – לעמוד על ההבדלים המגדריים והמגזריים ביחסה של מערכת החינוך החרדי לנשירה.

נשירה במגזר החרדי

תהליך נשירת תלמידים ממסגרות חינוכיות מתבטא בהתנהגויות שונות, שהמשותף להן הוא סטייה מהתנהגות נורמטיבית המצופה מבני נוער (גרופר ואחרים, 2014). אלא שבמקרה של החברה החרדית בישראל, לנוער בסיכון לנשירה מתלווה גם סטייה מאורח חיים של שמירת מצוות, סטייה המאפיינת את המגזר החרדי ומלמדת על היבטים תרבותיים בניתוח נשירה בקהילה זו. המונח "נוער נושר" מכוון לתלמידים שהיו רשומים במסגרת חינוכית מפקחת על ידי המדינה וכבר אינם רשומים בה עוד (צבירן ולהב, 2020). הגדרה זו מתייחסת לממד עזיבת בית הספר בפועל כביטוי לנשירה, וזה למעשה המצב שמגדיר את מעמד הנער או הנערה כ"נושרים". אולם נשירה היא תהליך מורכב, שעזיבת מערכת החינוך היא החוליה האחרונה שבו, והיא עלולה להחריף התנהגויות בסיכון ולהביא להתדרדרות קשה מבחינה חינוכית בכל חברה וקהילה (Brown et al., 2019; Kaufman & Chapman, 2004; Tilleczek et al., 2011; Vizcain, 2005). בתהליך זה מזוהים גורמי סיכון והתנהגויות בסיכון (Bozzini et al., 2020; World Health Organization, 2016) אשר מאפיינים נוער הנחשב לנושר, מנותק או בסיכון בחברה המערבית. בכלל גורמי הסיכון נכללים התחום הלימודי, התחום הרגשי, הסביבה המשפחתית וקשרים חברתיים (מור, 2018; Murray, 2003). אם גורמי הסיכון אינם מאותרים ומטופלים, עלולות להתפתח התנהגויות בסיכון (קיינ, 2016) אשר יפגעו ברמת היכולת של הנער או הנערה להמשיך לתפקד באורח תקין כמצופה מבני גילם (גרופר ואחרים, 2014). כמשקל נגד, מכלול ההזדמנויות

העומד בפני הנוער להתפתח בתחום ההשכלה ובתחומים החברתי, האישי והמשפחתי מהווה גורם הגנה וחוסן, המסייע להיחלץ ממצבי סיכון (יוגב, 2017).

בחינוך החרדי, כמו בכלל מערכת החינוך בישראל, קיימת נשירה של תלמידים. מנתוני הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה עולה כי אחוזי הנשירה בחברה החרדית גבוהים מאלה של זרמים אחרים בחינוך הישראלי. הנתונים מלמדים כי במעבר לשנת הלימודים תשע"ח עזבו 6,673 תלמידים בכתות ז-יב בתי ספר בפיקוח חרדי (וייסבלאי, 2019). חשוב להדגיש כי מדובר רק על מספר התלמידים שנשרו, ולא על תלמידים שנמצאו בתהליך נשירה סמויה ולא דווחו כתלמידים נושרים. כמו כן, המספר לא כלל את תלמידי בתי ספר החרדיים שאינם מוכרים על ידי המדינה ואשר לא נמצא רישום מסודר שלהם. עם זאת, נמצא כי קיימת מגמה של ירידה בשיעור הנשירה אצל בנים משנת 2013, וניכרת יציבות בשיעורי הנשירה בקרב בנות מאז שנת 2011, עם תנודות קלות בלבד. רוב בני הנוער החרדים בסיכון לנשירה מאופיינים בבעיות בתחום הלמידה ורכישת מיומנויות, בהשתלבות חברתית ובתחום ההשתייכות למשפחה (וייסבלאי, 2019). אלא שמאפייניו של נוער נושר בחברה החרדית אינם מתבטאים רק באלו, אלא גם ביציאה ונשירה מאורח חיים של קיום תורה ומצוות. נושרים בחברה החרדית מאופיינים בקשיים בהגדרה הדתית, במידת הדתיות ובהתמודדות עם דרישות החינוך החרדי במסגרת החינוך השונות (שהינו-קסלר ואחרים, 2021). מחקרים מלמדים כי נשירה אצל בני נוער חרדים מתרחשת בשלושה מעגלים: המעגל האישי, המעגל המשפחתי והמעגל החברתי. כל אחד מהם נמצא בתוך המעגל הרחב ממנו, ויציאה משלושתם היא מורכבת מאוד. המשפחה וההורים הם גורם משמעותי עבור הנוער, ועזיבת התא המשפחתי בד בבד עם הנשירה מבית הספר והקהילה היא תהליך ממושך וכואב (קלי ואחרים, 2019). היציאה מהקהילה החרדית מהווה סיכון בפני עצמו, שכן המעבר בין התרבויות יוצר מצוקה רבה. זהו מעבר הנחשב למעין הגירה, כי המרחק בין המגורים בישראל גדול, והנושרים נחשבים ל"מהגרים בארצם", עקב ניתוק מסביבה מוכרת המאופיינת בקהילתיות חזקה (בן יאיר ורונאל, 2014). אף שהמעבר נעשה מבחירה, השינוי הקיצוני הוא לעיתים בעל השלכות קשות על מצבם הנפשי של הנושרים (וייסבלאי, 2019). מחקרים מלמדים על נתוני אובדנות גבוהים בקרב מי שבחרו לצאת מהקהילה החרדית, המעידים כי מדובר בתהליך קשה וכואב (שלו וחמדאן, 2018).

מניתוח מאפייני נשירה במגזר החרדי עולה כי קיימת שונות רבה בין בנים ובנות באיתור וזיהוי של תהליכי נשירה (גוטמן, תשע"ח). נראה כי להפרדה המגדרית במערכת החינוך ולעקרונות החינוך שעל פיהם מחנכים בנים ובנות במסגרות השונות, יש השלכות על אופייה של הנשירה, ובעיקר על סממניה השונים שניתנים לאיתור וטיפול. בנים מחונכים ללמוד תורה כעיקרון מרכזי בחייהם. החינוך החרדי מכשיר אותם להיות לומדי תורה ולהתמיד בלימודם, החל מכתה א ועד לישיבה. בעוד שבבית הספר היסודי (תלמוד תורה או "חיידר") קיימת גם למידה של מקצועות החול, בשיבות לומדים רק לימודי קודש, ובעיקר גמרא. מצופה מכל בוגר חרדי להפנים את עקרונות לימוד התורה כדרך חיים ולהתמיד בכך גם אחרי נישואיו, גם אם יבחר להשתלב בשוק

העבודה (פרידמן, 1991; קפלן, 2007; שפיגל, 2011). על פי מודל חינוכי זה, סממני נשירה בקרב בנים במגזר החרדי מתמקדים בקוד לבוש ותרבות פנאי ההולמים את לומד התורה ואשר נכללים בדרישות מסגרות החינוך (יוגב, 2017; להב, 2005), כך שתהליך נשירה כולל עימותים המתפתחים סביב אי-עמידה בזמני התפילות והלימוד וקוד הלבוש המופר (הלבוש המקובל – שחור לבן, כובע וחליפה) (להב, 2005). באשר לתרבות פנאי, נמצאה חשיפה גבוהה לשימוש בסמים, חזרה הביתה בשעה מאוחרת, עישון וצריכת אלכוהול (שהינו-קסלר ואחרים, 2021).

בשונה מהחינוך הניתן לבנים, העיקרון החינוכי לבנות במגזר החרדי מושתת על תפקידה של הנערה להקים "בית של תורה", ומצופה מהן ליישם את העיקרון "כל כבודה בת מלך פנימה" (פרידמן, 1991). הביטוי המשמעותי לכך הוא קוד לבוש צנוע, אשר נתון לפיקוח חברתי הדוק בקהילה, וחינוך פטריארכלי, שלפיו הן כפופות לאב או לבעל בהתנהגותן (פאס ואחרים, 2018; Nadan & Ganz, 2011). בהתאם לכך, סממני הסיכון בקרב נערות חרדיות הם בתחילה אופי הלבוש, ובהמשך – מרדנות כנגד התנהגויות המצופות ממנה, דוגמת החזקת טלפון חכם (שהינו-קסלר ואחרים, 2021), וביחס של דו-ערכיות לצוות החינוכי במוסד שבו הן לומדות ולקהילה כחברה שומרת מצוות (עובדיה, 2015). למרות ההבדלים בין בנים ובנות, המאפיין המשותף לכולם כראשיתו של תהליך נשירה הוא סטייה מקוד הלבוש הנוקשה. נערים ונערות שחוו תהליך נשירה סיפרו כי הציות לכללי הלבוש הנוקשים והיעדר גמישות בנוסחה המדויקת של הלבוש בכל זרם בחברה החרדית היה עבורם אחד הקשיים הבולטים. נערים הדגישו אפילו את ההקפדה על סוג הבד במכנסיים, ונערות תיארו את אורך החצאית וצבע הגרביים (סבן, 2020). חשוב לציין כי סממני הנשירה בקרב נוער בחברה החרדית זכו לכינוי "קרימינולוגיה תרבותית", המכוון להתנהגות שלעיתים נחשבת להתנהגות מקובלת בחברה הלא חרדית, אך נתפסת כהתנהגות שולית וסוטה במגזר החרדי (בן יאיר ורונאל, 2014; פאס ואחרים, 2011). העובדה שלעיתים סממני נשירה מהווים התנהגות לא מקובלת בקהילה מסוימת מלמדת כי נשירה עשויה להיות גם מצב יחסי לחברה שבה היא מתרחשת, ולא בהכרח קוד אחיד להתנהגות לא תקינה. מצבים אלו אופייניים לקהילות סגורות המטפחות נורמות התנהגות משלהן, שכל סטייה מהן עלולה להיחשב כהתנהגות סיכון. דוגמה לכך ניתן לראות גם אצל בני כת האימיש (Amish), המסתגרים בפני העולם המודרני, ואשר כל שימוש באמצעי טכנולוגי מתקדם עלול להתקבל בקרבם כסממן של "נשירה" (Kraybill, 2001; Kraybill & Nolt, 2004).

עבודת קציני ביקור במערכת החינוך החרדי

משנת 2015 קיים במחוז החרדי במשרד החינוך מפקח ביקור סדיר האחראי על אכיפת חוק לימוד חובה, איתור תלמידים בנשירה או בסכנת נשירה והשאתם במערכת החינוך החרדית. מפקח זה אחראי כיום על חמש רשויות מקומיות: ביתר עילית, מודיעין עילית, עמנואל, אלעד ורכסים. במסגרת הפיקוח עובדים ברשויות אלו כ-20 קציני ביקור סדיר, והם ממונים על מספר בתי ספר בתוך הרשות. תפקידם לדווח על תלמידים בסיכון במוסדות החינוך החרדיים ועל הטיפול בהם (וייסבלאי, 2019).

לצד זאת, ישנן ערים אחרות בישראל, שבהן מתגוררות אוכלוסייה חרדית ואוכלוסייה לא חרדית. בערים אלו, קציני ביקור סדיר העירוניים אחראים על כל מוסדות החינוך בעיר, ללא הבחנה מגזרית. כך לדוגמה, בבית שמש ישנם 13 קציני ביקור סדיר, אך רק שישה מתוכם פועלים במוסדות חינוך חרדיים, זאת אף שאחוז האוכלוסייה החרדית בעיר הוא גבוה יותר. גם באופקים, שבה האוכלוסייה החרדית מונה למעלה מ-51% מהתושבים, רק אחד מתוך שלושה קציני ביקור סדיר הפועלים בעיר עובד עם בתי ספר חרדיים. לעומת זאת, קציני ביקור סדיר העובדים בתוך המחוז החרדי הם בעלי זהות חרדית, פועלים במסגרות חינוך חרדיות בלבד ומכירים את מאפייניו מקרוב.

תפקידיו של קצין ביקור סדיר מצויים על רצף של שנת לימודים, והוא צריך להיות שותף גם במפגשי היערכות טרם תחילת שנת הלימודים. במפגשים אלו עליו להציג את נוהלי העבודה שלו ואת שיתופי הפעולה המצופים בין צוות בית הספר ובינו. אחריותו מתמקדת באיתור תלמידים בסכנת נשירה, תוך איסוף נתונים על נוכחותם של תלמידים אלו במסגרות החינוכיות. כאשר מתרחשת נשירה בפועל, עליו ללוות תהליך של מעבר תלמידים ממסגרת חינוכית אחת למסגרת אחרת, כדי שלא ייווצר מצב של תלמיד המצוי מחוץ לכל מסגרת חינוכית. על הקב"ס להיות בקיא בכל הנתונים הנוגעים לנער המצוי בסכנת נשירה או הנושר, כדי להנגיש מידע זה לגורמים המוסמכים (ברוך-קוברסקי ואחרים, 2018; מור ונהור, 2017). בין הבעיות המרכזיות בתחומי אחריותו של קצין ביקור סדיר נכללות הבעיות הקשורות לפעולות של בית הספר למען התלמידים ולמענים שהוא נותן להם, לכן ישנה חשיבות גם לתפקידו של המנהל בצמצום נשירה. המנהל צריך להיות מעורב בכל הנוגע לטיפול בתלמידים, להכלה של חריגה מהמקובל ולמניעת נשירה ממוסד החינוך וגם לגיבוש תוכנית חינוכית ותוכנית לימודים שיבטיחו ככל האפשר את יישום מדיניות משרד החינוך בנוגע להכלת תלמידים אלו. לשם כך ולשם צמצום הנשירה, נדרשים יחסים של שיתוף פעולה ואמון בין מנהל בית הספר וקצין ביקור סדיר. היעדר תמיכה מצד בתי הספר היא אחת הבעיות הקשות שציינו בוגרים שנשרו מהחברה החרדית. הם ביטאו תחושות של תלישות ממוסד הלימודים, בדידות וניכור והיעדר תמיכה (סבן, 2020).

זרמים בחינוך החרדי ותהליכי נשירה

החברה החרדית מאופיינת באורח חיים קבוע ואחיד, אולם היא אינה עשויה מקשה אחת, ונהוג להבחין בין שלושה זרמים בולטים המרכיבים אותה: הזרם הליטאי, הזרם החסידי והזרם המזרחי (בראון, 2021; פרידמן, 1991). זרמים אלו נבדלים זה מזה בתפיסות עולם ובעקרונות חינוכיים ובביטויים בתוך הקהילה (זיכרמן, 2014). החברה הליטאית מובילה את זרם "חברת הלומדים", אשר מחנך את בניו להמשיך ולהתמיד בלימוד התורה זמן רב ככל האפשר. לעומתה, בזרם החסידי גברים משתלבים יחסית מהר בכוח העבודה, ואילו הזרם המזרחי חלקו מתחנך על פי ערכי הזרם הליטאי, וחלקו מתנהג על פי המסורת המזרחית (ליאון, 2009; Leon, 2016).

בשנים האחרונות זוהה ביהדות החרדית זרם חדש, "החרדיות המודרנית", החורגת מדפוס ההתנהלות של "חברת הלומדים" (זיכרמן וכהנר, 2012). החרדים המודרנים

מהווים משקל נגד לחרדים השמרנים, וזרם זה מופיע לכל רוחבה של החברה החרדית. הזרם המודרני ביהדות החרדית הלך וצמח מתוך יחסו המורכב ל"חברת הלומדים", והוא מתאפיין בשני היבטים בולטים: מעמד כלכלי המבוסס על השכלה אקדמית או השכלה מקצועית והתערות בחברה הישראלית העכשווית.

אף שהזרמים השונים משתייכים כולם לקהילה החרדית, הם נבדלים לעיתים באורח חייהם ובנורמות ההתנהגות שלהם. בסקרי הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה בישראל לא קיימת הבחנה ביחס להשתייכות תוך-הקהילתית, ולכן אין דרך לאתר את ההבדלים ולנתח את הרכב החברה החרדית. עד כה נעשה ניתוח המבוסס על פילוח מגזרי בחברה החרדית באמצעות נתוני משרד החינוך, על פי מוסדות החינוך התיכוניים שבהם למדו המשתתפים בעבר. בנוסף לכך נבדקו ארצות המוצא של ההורים, וזאת מפני שחלק לא מבוטל של חרדים מזרחים משתלבים במוסדות החינוך הליטאיים. על פי נתונים אלו, נמצא כי הזרם החסידי מהווה כ-29.7% מכלל הציבור החרדי, הזרם הליטאי – 29.1%, הזרם המזרחי – 22.9%, ושני הזרמים האחרים הם חסידות חב"ד – 5.9% והמזרחים המתחנכים במוסדות ליטאיים – 12.4% (רגב, 2017).

לשוני בין הזרמים ישנן השלכות על אופי מסגרות החינוך ועל העקרונות החינוכיים שעל פיהם מתנהלים הסמינרים לבנות והישיבות לבנים. לעקרונות חינוכיים אלו ישנן השלכות, במיוחד כשמתחיל להתפתח תהליך נשירה, שסופו עלול להתבטא בעזיבת הדת. בניתוח שנעשה בשנים האחרונות בנוגע לנשירה מהקהילה ומעבר לחברה הישראלית הלא חרדית, נמצא כי גברים עוזבים את החברה החרדית בגיל צעיר יותר במובהק מאשר נשים. זאת ועוד, מניתוח שיעורי עזיבת הדת על פי זרמים בחברה החרדית עלה כי בזרם הספרדי מצוי השיעור הגבוה ביותר של עזיבת קהילה וחזרה בשאלה (כ-50%), שיעור נמוך יותר בקרב הזרם הליטאי (כ-20%), ובזרם החסידי פחות מכך (11%). כל האחרים (כ-20%) נמצאים בזרם הליטאי-ספרדי, בחסידות חב"ד ובזרמים אחרים שאינם מוגדרים בתת-הקבוצות שלעיל. עם זאת, יש להביא בחשבון כי שיעור הנשירה מהדת בקרב הזרם הספרדי מצוי בהלימה עם שיעור המצטרפים לחברה החרדית מזרם זה, כך שרבים מעוזבי המגזר מהזרם הספרדי בשנים האחרונות הם ילדיהם של חוזרים בתשובה, שהצטרפו לקהילה החרדית דור אחד קודם לכן, ומכונים "חרדים לדור אחד" (רגב וגורדון, 2021). נתונים אלו הם בעלי משמעות רבה לניתוח מקומם של בתי הספר בטיפול בנשירה בחוגים השונים בתוך המגזר החרדי, ובפרט חשובה התנהלותם של קציני ביקור סדיר במסגרות אלו.

מטרת המחקר הנוכחי הייתה אפוא להשמיע את קולותיהם של קציני ביקור סדיר ביחס לצמצום נשירה בתוך מערכת החינוך החרדי ולהבין באמצעותם את דרכי ההתמודדות החינוכית של בתי הספר בהפרדה מגדרית ובזו התת-מגזרית הקיימות בחינוך זה.

מערך המחקר

מחקר זה עסק בנקודת המבט של קציני ביקור סדיר במחוז החרדי על צמצום ומניעה של נשירת תלמידים בבתי ספר נפרדים לבנים ולבנות בקהילה החרדית. כחלק ממערכת החינוך, קצין ביקור סדיר אחראי על תלמידים בסכנת נשירה מבתי ספר, ועליו לזהות מאפייני נשירה ולמנוע את הידרדרות התהליך. קציני ביקור סדיר עובדים בשיתוף פעולה עם מנהלי בתי הספר במגזר החרדי, על גווניהם השונים, הן מבחינת מגדר והן מבחינת השתייכות תת-מגזרית בתוך הקהילה. קולותיהם של קציני ביקור סדיר במגזר החרדי מאפשרים להתבונן על תהליכים תרבותיים הקשורים לנוער נושר בחברה החרדית ועל ההבדלים המגדרי והקהילתי בצמצום נשירה. העלאת המודעות המחקרית והמודעות הציבורית לנושא והצפה של תפיסות ודעות שונות בו יסייעו למציאת הדרך המיטבית לקידום תלמידים במצבי נשירה, ובכך – לצמצם שיעור הנשירה בבתי הספר החרדיים.

אוכלוסיית המחקר

במחקר השתתפו שישה קב"סים בעלי זהות חרדית העובדים במגזר החרדי, מתוך כ-20 הנמצאים בכל חמש הרשויות שהוזכרו לעיל. איתור המרואיינים נעשה באמצעות אחת מאיתנו, קצינת ביקור סדיר בהכשרתה ועבודתה, אשר הכירה את קציני הביקור הסדיר מהמחוז החרדי וביקשה אותם לקחת חלק במחקר. לוח 1 מציג את הרקע של משתתפי המחקר (השמות בדויים).

לוח 1: תיאור אוכלוסיית המחקר

שם	גיל	תפקיד	השכלה
אפרים	41	קצין ביקור סדיר בתלמוד תורה לבנים מכל החוגים: החסידי, הליטאי והספרדי. אחראי על כ-110 תלמידים עד כתיבתו.	תואר ראשון בחינוך
חדוה	45	קצינת ביקור סדיר וראש צוות ביקור סדיר. באחריותה מספר בתי ספר לבנות, אך היא מעורבת גם בתלמודי תורה לבנים. מוסדות החינוך שייכים למגזרים החסידי, הליטאי והספרדי בנפרד, אחראית על כ-120 תלמידים ותלמידות.	תואר שני בייעוץ חינוכי
משה	45	קצין ביקור סדיר במספר תלמודי תורה מכל החוגים (חסידי, ליטאי וספרדי). אחראי על כיתות ו, ז ו-ח, כ-100 תלמידים.	תואר שני בחינוך
דרורית	41	קצינת ביקור סדיר במספר בתי ספר על-יסודיים לבנות מהחוגים השונים: ליטאי, חסידי וספרדי. באחריותה כ-50 תלמידות.	תואר שני בחינוך
יהודית	41	קצינת ביקור סדיר בבית ספר יסודי לבנות מכל החוגים. באחריותה כ-70 תלמידות.	תואר ראשון בחינוך
מלכה	47	קצינת ביקור סדיר בבתי ספר לבנים ובבתי ספר לבנות בחינוך היסודי במגזר החרדי בחוגים השונים, כ-65 תלמידים ותלמידות.	תואר ראשון בחינוך

איסוף הנתונים התבסס על מרואיינים מועטים, זאת בשל העובדה שכל אחד מקציני הביקור הסדיר אחראי על מספר בתי ספר, ובכל אחד מבתי הספר מספר גבוה של תלמידים. היכרות קרובה עם היקף גדול של תלמידים בסכנת נשירה מאפשרת מבט

כולל ורחב על התנהלות מערכת החינוך החרדית בריכוזים החרדיים שבהם פועל קצין ביקור סדיר זה. היא תורמת לאיתור דפוסי התנהגות של מנהלים ולחשיפת קולות ושיחים של קציני ביקור סדיר.

שיטה וכלים

המחקר בוצע בשיטה האיכותנית, המתאימה להעמקה בשיח הנוגע לתהליכי נשירה ולהבנת התפיסות והעמדות מתוך השטח עצמו ומנקודת מבטם של אלו העוסקים בכך. המרואיינים, קציני ביקור סדיר העובדים במחוז החרדי שבמשרד החינוך, אפשרו לנו להתעמק בשיח ובקולות מהשדה, לעמוד על משמעויות ופרשנויות שהם מעניקים לעבודתם (צבר בן יהושע, 2016) ולהבין טוב יותר את הפעולות ואת הרציונל העומד בבסיסן.

במחקר נעשה שימוש בריאיון חצי מובנה. הראיונות בוצעו כמפגשים פנים מול פנים בינינו ובין משתתפי המחקר, ובמהלכם התפתח שיח, על פי מתווה של שאלות מפתח. במשך הראיונות נשמרו יחסים פתוחים ונינוחים בינינו לבין המרואיינים, באופן שירגישו בנוח להציג את דבריהם ועמדותיהם ללא חשש (צבר בן יהושע, 2016; שקדי, 2003). הבחירה בכלי זה נעשתה עקב השאיפה לשמוע מהמרואיינים את מלוא הפרטים על נושא המחקר. הריאיון העניק מסגרת של שאלות, שבאמצעותן התפתח שיח מעמיק שאפשר לקציני הביקור הסדיר במחוז החרדי לתאר את עבודתם. במסגרת זו נשאלו שאלות כלליות על מוסדות הלימודים שבהם הם עובדים, והתבקש רקע קצר על מנהל בית הספר ועל השתייכותו המגזרית. בשלב השני נשאלו שאלות שהיו קשורות לזיהוי תהליכי נשירה בבתי הספר החרדיים, לסימני הנשירה ולאיתור תלמידים בסכנת נשירה, ליחס הצוות לנשירה וכדומה. בשלב השלישי נשאלו המרואיינים על בית הספר כארגון, על המנהלים על פעולתם של האחרונים לצמצום נשירה ועל שיתוף הפעולה שלהם עם המרואיינים.

עיבוד הנתונים

המחקר כלל מספר מהלכים, והעיקריים שבהם היו איתור מרואיינים, ביצוע הראיונות ותכתוב. עיבוד הנתונים נעשה בגישת תאוריה מעוגנת בשדה (Glazer & Strauss, 1967), שעל פיה חולצו קטגוריות מרכזיות בדיווחי המרואיינים וסודרו כתמות המצביעות על נרטיב תרבותי-חינוכי בגישת מערכת החינוך החרדי לצמצום נשירה, מנקודת מבטם של קציני ביקור סדיר (Corbin & Strauss, 2014). תהליך חילוף התמות נעשה במספר סבבים. בשלב ראשון בוצע קידוד ראיונות על פי נושאים, בשלב השני נעשה קידוד ממוקד בכל נושא או קטגוריה, וחולצו קטגוריות מתוך כל נושא. בשלב השלישי נבדקה ההלימה בין המושגים והקטגוריות כמענה לשאלת המחקר, ואז סוננו הקטגוריות המיותרות.

אתיקה ואמינות

אמינות המחקר ותוקפו נשמרו באמצעות הציטוטים, המובאים בפרק הממצאים, מתוך מטרה לשקף מהימנה את הליך המחקר ולאפשר למחקרים עתידיים להתבסס על מחקר זה כדי להעלות ממצאים דומים בתחום (צבר בן יהושע, 2016). בנוסף לכך, ממצאי המחקר הוצגו לפני חוקרים נוספים בתחום קידום נוער, והם אישרו אותם. במחקר נשמרו כללי אתיקה, ולפיהם הושגה הסכמה מדעת של המרואיינים להשתתפות במחקר, ניתנה להם אפשרות לפרוש מהמחקר ולהפסיק את הריאיון בכל עת, נשמר חסיונם, ושוננו פרטים מזהים בהצגת הממצאים. כמו כן, תמלולי הראיונות הוצגו בפני המרואיינים טרם כתיבת פרק הממצאים, וזאת כדי לאפשר להם להוסיף או לתקן מה שלא הובן כראוי לטעמם. חשוב לציין כי אנו משתייכות למגזר החרדי שאליו משתייכים המרואיינים כמו גם שדה החינוך הנחקר. יתרה מזו, אחת מאיתנו נושאת בתפקיד קצינת ביקור סדיר במגזר החרדי. סוגיית מיצובו של החוקר בשדה המחקר מציבה תדיר את הדילמה, אילו ממצאים יתקבלו אצל חוקר שבא מ"בית", לעומת חוקר הבא מ"בחוץ". במחקר הנוכחי מדובר בשפה זהה לשני הצדדים במחקר ובפתחות שנוצרה נוכח העובדה ששני הצדדים מכירים את אותו השדה מבחינת מקצועית ומבחינה מגזרית. הדבר מוכיח כי דמיון בין מראייני למרואייני תורם להבנה טובה יותר של הממצאים ולפרשנותם.

ממצאים

ממצאי המחקר העלו שלוש תמות מרכזיות בתיאור נקודת מבטם של קציני ביקור סדיר מהמחוז החרדי במערכת החינוך של מגזר זה. הראשונה שבהן עסקה בדרך שבה תפסו קציני ביקור סדיר את ההבדלים בין בנים ובנות בסממני הנשירה ובסיכון לנשירה. השנייה הציגה את נקודת מבטם של קציני ביקור סדיר על יחסן של מסגרות החינוך השונות לתהליכי נשירה, והשלישית התייחסה לאופן שבו קציני ביקור סדיר תופסים את עבודתם אל מול מנהלי בתי הספר בחוגים השונים בקהילה החרדית. שלוש התמות יצרו תמונה מעמיקה בנוגע לצמצום נשירה במערכת החינוך החרדית, כפי שהיא משתקפת מעיניהם של מי שאמונים על בקרה ואכיפה של חוק לימוד חובה.

תפיסתם של קציני ביקור סדיר את מאפייני הנשירה של בנים ובנות בחינוך החרדי

קציני הביקור שהתראיינו למחקר זה תיארו סממני נשירה שאותם זיהו בקרב בני הנוער החרדים. חלק מסממני הנשירה היו משותפים לבני נוער בכלל, וחלקם הדגישו את המאפיינים המיוחדים של נערים ונערות נושרים במגזר החרדי. המאפיין הבולט בקרב כלל בני הנוער היה קשיים ובעיות בלימודים שצפו ועלו עוד טרם עזיבת בית הספר ופיתוח התנהגויות בסיכון. אפרים תיארו: "יש את השלב המוקדם וזה כשתלמיד לא מכין שיעורי בית, לא מעורב בלמידה ובשלב המתקדם – אי-הגעה לבית הספר". דרורית סיפרה: "בדרך כלל רואים ירידה בלמידה, נשירה לימודית, אי-ביקור סדיר,

המידרדר[ים] למרידה בתקנון בית הספר". מלכה הוסיפה כי מעבר להיבטים לימודיים, ניתן לזהות "חוסר עניין, חוסר התחברות, קשיים לימודיים וקשיים משפחתיים [...] השינוי בולט, מתלמידים שישבו ולמדו ועשו, הם בשנייה נזרקים לרחוב, ולהחזיר אותם מאוד קשה. הם התרגלו לחיים האלו, לנוחות הזאת, מאוד קשה להחזיר אותם למסלול ולשלב אותם בלמידה". יהודית, שנוסף על היותה קצינת ביקור סדיר, שימשה גם כמחנכת כיתה, חידדה: "אני יכולה לזהות בקלות תלמידה בתהליך נשירה. אפילו ממבט עיניים, חוסר עניין בלמידה, לא מקשיבה, חוצפה כלפי מורות וכלפי הורים". נשירה מזוהה אפוא כתהליך הדרגתי שמקורו בקשיי למידה או בהיעדר עניין בלמידה. אל אלו מתלווים תהליכים נוספים, שמקדמים את התהליך מנשירה סמויה לגלויה. לצד זאת, קיימת הסכמה על כך שבעוד שתהליך נשירה מהלימודים בקרב כלל בני הנוער בחברה הישראלית קשור בבעיות לימודיות, לנוער החרדי נלווה משהו נוסף. חדווה אמרה:

בבתי ספר כלליים בעצם כשמישהו נושר, אז הוא נושר בעיקר מתחום הלמידה. בבתי ספר החרדיים, כשנושרים, הרבה פעמים מצטרף לזה החלק הרוחני, ואז זה חלק מאוד קשה, כי בעצם אנחנו משויכים לחברה חרדית. גם יוצא שזה משליך על ההשתייכות החברתית. בשונה מהמגזר הכללי, אצל החרדי מצטרף לזה החלק הרוחני, שבדרך כלל משליך על דברים נוספים במהלך היום-יום.

כדי לתאר טוב יותר את ההיבט הרוחני המתלווה לנשירה, תיארו קציני הביקור הסדיר את הסממנים החיצוניים המעידים על תהליך של "ירידה" רוחנית אשר מתלווה לתהליך הנשירה מהלימודים ומהווה התנהגות בסיכון בחברה החרדית. לרוב, הסממנים הראשונים הם אלו הנגלים לעין וניתנים לזיהוי מידי, והם כמובן שונים בין בנים ובנות. לדברי אפרים, אצל בנים "בדרך כלל זה נראות חיצונית – כיפה עם סרט או בלי סרט, תספורת, שחור-לבן וכו'". משה הרחיב: "בדרך כלל זה המראה החיצוני, מכיוון שבתלמודי תורה חרדיים הלבוש זה הדבר הראשון והעיקרי. אם זה תספורת שונה קצת מהמקובל, בגדים טיפונת שונים. זה מתחיל בעיקר במאפיינים חיצוניים וגם כולל סוג של דיבורים מתריסים נגד הממסד החינוכי". חדווה חידדה בנוגע להיבטים לימודיים: "כך אצל בנים] זה כולל דימוי עצמי נמוך, שזה נוצר בגלל הלמידה [...], ואז [כ]שהם לא מוצאים את עצמם, זה מוביל לנשירה". משה הוסיף:

שבבתי ספר חרדיים [לבנים] מתבססים על מקצוע אחד או שניים, שהוא מקצוע קודש, כמו: גמרא, משנה, חומש וקצת הלכות. וזה חלק מהעניין, כי אם ילד מתקשה, הוא פחות מגלה עניין, ואז הוא גם רואה את זה כבעיה דתית [...] יש חוסר מודעות בנושא הזה. ילדים גומרים כיתה א. לאף אחד לא יוצא לבדוק, האם הילד יודע לקרוא או לא, ואם הוא לא יודע אז הוא מפריע. מדובר בילדים חכמים שלא משתלבים, כי אין להם קריאה.

לעומת זאת, אצל נערות בולטת ההתרסה נגד תקנון בית הספר ודפוסי צניעות, וכך תיארה יהודית:

בבתי ספר חרדיים הדבר מתאפיין באי-ציות לתקנון בית הספר, בהתנהגות מתריסה כלפי הצוות ובית הספר, וזה בנוסף לחוסר עניין בלמידה. הם פשוט זורקים את הכול יחד, למידה ודת באותו הסל. ברגע שהם בועטים בלמידה, זה בא לידי ביטוי גם בפן הרוחני והדתי, קיימת

באיזושהי צורה "ירידה" רוחנית. לא מזמן פנתה אליי תלמידה בכיתה ז' שהחליטה שהדרך שבה חינוכו אותה והתוו לה לא לטעמה, והיא גיבשה לעצמה דרך אמצע בין הדתי-לאומי לחרדי, משהו פתוח, ולכן ביקשה ממני עזרה למצוא לה מסגרת דתית-לאומית שלא תעיר לה על התקנון והגרביים ואורך החצאית וג'ינסים וכדומה. ובנוסף, היא מאוד רוצה לעבור בגרויות ותעשה מאמץ להדביק את הפער. בסוף מצאתי לה פנימייה חרדית, אבל פתוחה.

עקרון הצניעות בקרב הבנות כסממן המניע את התהליך מופיע גם בדברים שמלכה תיארה:

אצל בנות זה מאוד בולט – ברגע שעוצרים אותן על קטע של צניעות אז הן חושבות שדתי-לאומי זה הפתרון. באותו רגע הפתרון מאוד נוח ומהיר מבחינתם. במגזר הדתי אף אחד לא יגיד איזה אורך חולצה ללבוש או אורך חצאית. הייתה אצלי ילדה שהגיעה מתיכון חרדי, ילדה מצוינת מבחינה לימודית והיא רצתה לעבור לשם על רקע לימודי, והיא לא אמרה שזה על רקע דתי.

דרורית העלתה היבט נוסף ביחס לנערות: "בגלל שבנות חרדיות פחות חשופות למדיה ולטכנולוגיה, הן לא יודעות ממה להישמר וממה להיזהר. ברגע שהן נושרות, יכולים לנצל אותן ברגע". כל הקבס"ים הסכימו כי הצניעות היא אחד המאפיינים הבולטים אצל נערות, ואילו אצל נערים מאפייני נשירה מתבטאים בקושי לימודי. מלכה סיכמה:

בחרדי זה מאוד בולט [אצל הבנות] בקטע של הצניעות, ואצל הבנים זה יותר קושי לימודי [...] ילד שלא מסתדר עם כל כך הרבה לימודים, לימוד תורה, לימוד גמרא, אז הוא נושר. אצל הבנות, ברגע שמגבילים אותם מבחינת ביגוד או מעירים על תיק, על שיער, על עגיל, על אורך חצאית או גרביים, גם אם זה לא בתוך מסגרת בית הספר, ורואים אותן בחוץ עם פלאפון ואנשים לא מוכרים. היד מאוד קלה על ההדק. ואצל בנים זה קורה על רקע של קשיים לימודיים. ילד שלא מסתדר עם הרבה לימודים, תורה וגמרא, הוא נושר.

מתיאוריהם של קציני הביקור הסדיר עלה כי סממנים חיצוניים מהווים סיכון לנשירה שאינה רק נשירה מהלימודים, אלא גם התרחקות מאורח חיים של תורה ומצוות, מה שמייחד נשירה במגזר החרדי. עם זאת, בעוד שאצל בנות סממני לבוש חיצוניים מהווים הפרה של גדר צניעות, אצל הבנים שינוי לבוש הוא הפרה של קוד הלבוש המקובל בחברה החרדית. אצל בנים בחברה החרדית, לימוד תורה וגמרא מהווה ציר מרכזי בחייהם, אשר הופך אותם להיות "לומדי תורה" בעתיד. בשל כך, בעיות בתחום הלימודים הן גורם מרכזי בסיכון לנשירה, שכן אם יש לבנים קשיים לימודיים שאינם מטופלים, הם ימצאו את עצמם מחוץ למסגרות, ללא תחליף ללימוד. לא כך במערכת החינוך לבנות; קשיים בלימודים אומנם יכולים להיות גורם סיכון, אך לא בהכרח גורם שינוי בדמות הבוגרת החרדית.

יחסן של מסגרות החינוך החרדי לנשירה מנקודת מבטם של קציני ביקור סדיר

הזרמים בחינוך החרדי נפרדים מגדרית, ובחלקם הם גם פונים לחוגים שונים בתוך החברה החרדית. ההפרדה המגדרית בחינוך החרדי וההשתייכות לזרמים השונים בתוך המגזר עצמו מייצרות התנהגויות שונות ויחס נבדל כלפי תהליכי הנשירה בתוך מערכת החינוך. ככלל, כל המרואיינים במחקר העידו כי ישנם בחברה החרדית בתי ספר הסובלים מנשירה גבוהה, וכולם הסכימו כי זאת עקב מאפייני האוכלוסייה שהם קולטים. אפרים תיאר: "בתי ספר עם שיעור נשירה גבוה הוא בית ספר שמכיל ומקבל את כולם: משפחות עם קשיים, משפחות של חוזרים בתשובה, משפחות חד-הוריות, משפחות מודרניות. בגלל שהוא מקבל את כולם, הוא בדרך כלל יותר מכיל ויותר סובלני". חדוה חיזקה דברים אלו, תוך שימת דגש על זרם החוזרים בתשובה: "בתי ספר חרדיים שיש בהם שיעור נשירה גבוה זה בדרך כלל משפחות חוזרות בתשובה. זו האוכלוסייה שלהם. [...] במקומות אלו צריכים מנהלים יותר מכילים". מאחר שמערכת החינוך החרדית אינה מקבלת לשורותיה את מי שאינו מתאים מבחינה דתית, קיימת הלימה בין הזרם המשתייך לבית ספר לבין הרמה הלימודית שלו, וממילא ניכרות השלכות על שיעורי הנשירה. לדברי חדוה, "המאפיין של בתי ספר עם שיעור נשירה גבוה זה בדרך כלל בתי ספר שלומדים בו בתיים של בעלי תשובה או רמה לימודית נמוכה כתנאי סף לקבלה". יהודית פירטה: "בתי ספר עם שיעור נשירה גבוה הם בתי ספר שהרמה הלימודית נמוכה, אבל גם משפחות 'נמוכות' רוחנית ובית ספר מאפשר זאת".

לצד העובדה שיש בתי ספר המאופיינים בשיעור נשירה גבוה, קיימת התייחסות גם לזרמים השונים בחברה החרדית ולאופן שבו הם תופסים את הנשירה, אשר משקף את יחסה של הקהילה להתנהלות מוסדות החינוך ואת השפעתו של יחס זה על התנהלות בית הספר בנוגע לצמצום נשירה. חדוה העידה:

אצל החסידים יש יותר הכלה, זאת אומרת, יש להם יותר עניין שהילד יישאר אצלם בחסידות, כי זה לא רק בית ספר שבאים ללמוד, זה משהו יותר קהילתי, יש להם את האדמו"ר שהוא אחראי על הדברים האלה, יש יותר מוכנות והכלה, יש יותר שיתופי פעולה עם מוסדות אחרים שיודעים לעבוד איתם. בשיתוף פעולה התלמיד צריך משהו שונה קצת, אז הם יוכלו לעשות את זה. גם אצל הספרדים יש את בתי הספר שבעצם אני רואה מנהלים ממש צדיקים, שזו המטרה שלהם לקחת ילדים שקשה להם יותר וכן לחבר אותם ולעלות אותם, מאוד דואגים. יש כאלה שפחות. בציבור הליטאי זה הכי בולט לרעה, אפס סובלנות, אם אתה לא מתאים את עצמך במאת האחוזים, אין אפילו דיבור עם הילד, זה תעשה ככה טוב, לא תעשה ככה שלום ולהתראות, מחר לא רוצים לראות אותך כאן.

עדותה של חדוה שרטטה את קווי האופי של הזרמים בחברה החרדית אשר מעצבים את החינוך ואת הטיפול בתהליכי נשירה. יתרה מזו, ההבדלים בין חינוך נוקשה לחינוך מכיל אינם משפיעים רק על אופיו של בית הספר ועל אופיים של הבאים בשעריו, אלא שיש להם השלכות גם על צמצום נשירה. מלכה הדגישה זאת: "זה יותר בצורת החינוך

והאופי של הילדים. בבתי ספר ספרדיים זה הרבה יותר בולט, באשכנזי החינוך יותר נוקשה ופחות פתוחים להודות בזה. אבל בבתי ספר הספרדים יש יותר נשירה".

הדילמה בין הכלה לדחייה מלווה את קציני הביקור הסדיר בעבודתם. יחסם של בתי הספר במגזר החרדי לנשירה על רקע דתי כולל, לדברי אפרים, "מצד אחד רגיעה [התלמיד] לא יהווה דוגמה שאינה ראויה לשאר התלמידים, החשש שמא ישפיע על החברים ויקלקל, ושלא נדבר על שמו הטוב של בית הספר, שייפגם. מצד שני, הצוות הלימודי מנסה לתחזק קשר טוב וחם וינסה לתמוך בו". מנקודת מבטה של מלכה, "במגזר החרדי היד קלה על ההדק בלהיעף ולא לתת מרחב תמרון ופתרון בתוך בית הספר, מהחששות הקיימים. אפשר להסכים עם זה ואפשר לא, אבל מנשירים הרבה יותר מהר".

אולם תפיסת תהליך צמצום נשירה בקרב מנהלי בתי הספר אינה רק תוצאה של זרמים בחינוך החרדי, אלא מושפעת גם מההפרדה המגדרית המעצבת את כוחות המקצוע אשר פועלים בשדה. בין ההבדלים שבין מערכות החינוך לבנים ולבנות ניכרים גם הבדלים במקצועיות, בהכלה ובידע כלפי סממני נשירה, ואלו מעצבים את גישת מוסדות החינוך כלפי טיפול בנשירה. חדוה הסבירה: "תראי, בבתי הספר של הבנות, אני חושבת שמנהלות עברו הכשרה. הן גם תמיד ממשיכות ללמוד. אני חושבת שזה מתנהל אחרת. לעומת זאת, בבתי ספר של הבנים, לא כולם למדו, ויש כאלה שבאו מהכוללים או שהיו חונכים, ועכשיו הם מורים. לא כל אחד ראוי לתפקיד". לטענתו של משה, "המצב טעון שיפור לכאורה, אבל לאחרונה אני מזהה שיש מלמדים יותר אכפתיים [...] אפשר למצוא צדיקים שיותר אכפת להם". לדברי דרורית, בבתי הספר לבנות קיימים גם ידע ומקצועיות:

אני חושבת שהסמינרים [בתי ספר תיכוניים לנערות חרדיות], עושים עבודה יפה ומתנהלים באופן מקצועי. יש הכשרה למורות, הן מתמקצעות, יש דרישות גם מהצוות וגם מהתלמידות. [...] זה תלוי גם אם בית ספר מכשיר מורות. בתוכנית הכשרה של פלורה מור, זו תוכנית רשות. המורות עברו הכשרה מקצועית, והן בהחלט הבינו שלא כל חוצפה זו התרסה או קריאת תיגר. זה יכול להיות מצוקה.

דרורית לא הייתה היחידה שהצביעה על תוכניתה של פלורה מור (מור ונהור, 2017; מור, 2018) לצמצום נשירה בקרב נערות בחברה החרדית. קצינות ביקור סדיר נוספות הזכירו אותה בתארן את יחסן של מערכות החינוך הנפרדות לתהליכי נשירה. ניכר שבנוסף להבדלים התת-מגזריים בתוך הקהילה, התמקצעות וידע מצויים יותר במערכת החינוך לבנות, ויש להניח כי מדובר בצוותי הנהלה והוראה המבקשים לתת מענה מקצועי, כל בית ספר ודרכו הוא. אלא שגם בתוך מערכת החינוך לבנים ניכרים הבדלים תת-מגזריים, כפי שטענה חדוה:

לדוגמה אני יכולה להתייחס לשתי ישיבות: יש ישיבה שלעולם לא תוציא את התלמידים לטיול. לעומת זאת, אני מכירה ישיבה עם ילדים קצת יותר מאתגרים שפעם בשבוע יש יציאה עם התלמידים, וזה נותן להם כוח [...] יש בתי ספר של מעיין החינוך התורני שיש להם תקציבים פנימיים, והם מכניסים לתוך בית הספר מענים רגשיים. לא כל אחד זכאי לזה.

נמצא אפוא כי התפיסה החינוכית בבתי הספר החרדיים ביחס לנשירה אינה רק תפיסתו האישית של המנהל, אלא מושפעת ממכלול של אמונות ודעות המעצבות את עולם החינוך החרדי על פי זרמיו, ובמיוחד במערכת המופרדת מגדרית.

תפיסתם של קציני ביקור סדיר את עבודתם עם מנהלי בתי הספר

מאז שהוצב במחוז החרדי קצין ביקור סדיר המגיע מהקהילה והמקושר לבתי ספר המשתייכים למגזר החרדי, נפתח צוהר לעולם שבו ניתן להבין את אופי צמצום הנשירה ממערכת החינוך החרדית; זאת מתוך התייחסות למערכת החינוך לא רק כאל מקום שבו מתקיימת למידה, אלא גם כמקום שמתקיים בו שימור ערכי הקהילה. את אופיים של הקשרים בין הנהלת בתי ספר, התלמידים, ההורים וקצין ביקור סדיר תיארו המרואיינים כרצף שבין הכלה וקבלה ורצון לטיפול ועד ל"גישת התפוח הרקוב" (להב, 2005), המבטא את הפחד מפני השפעה לרעה על שאר תלמידי בית הספר.

לדברי אפרים, באופן כללי, "היחס של המנהל לתלמידים מאתגרים הוא 'כבדהו וחשדה'. מצד אחד [שומר] מרחק פיזית, ומצד שני מקרב רגשית, כדי לנסות לשמר אותו במסגרת". עוד טען אפרים כי "ברוב המקרים המנהלים משתפים ומגייסים את ההורים ואם ההורים פחות מתפקדים ופחות משתפים פעולה ואיבדו את הסמכות אז הצוות באיזה שלב ירים ידיים". מנגד טען משה: "זה תלוי מי ההורים ומי סוג המנהל. מנהל שאכפת לו יודע איזה הורים ישתפו פעולה וינסה לדרוש מהם שיתוף פעולה. ויש מנהלים שלא. ההורים לא רלוונטיים, הם שום דבר רק בשביל הוראת הקבע החודשית".

חדוה, שהייתה קשורה בעיקר לבתי הספר לבנות, העידה כי אין אחידות בגישת המנהלות והמנהלים של מוסדות החינוך לבנות: "אני עצמי, לפני שאני פונה למנהלת אני צריכה לעשות שיעורי בית, לחשבן את המילים – במה אני פותחת, ובמה אני מסיימת, ומה בגוף השיחה, וזאת כדי לפלס דרך ללב המנהלת, כדי שתעזור לתלמידה. [...] יש מנהלים קשים, ויש מנהלים שלא עושים חיים קלים, ויש מנהלים שראויים להערכה ויש מה ללמוד מהם". לעומתה, דרורית סנגרה על המנהלים וטענה כי "המנהל מוגבל, הוא צריך לסיים תוכניות, להיות אחראי על מיליון ואחד דברים, פעילויות חברתיות, חומר לימודי. לכן לא תמיד יש לו את הזמן למנוע נשירה". מלכה סיכמה: "אף אחד לא אוהב אותם. נשים את הדברים על השולחן. זה מטרד לבית הספר. זה איך היועץ מסתכל על זה, כמה ריקושטים המנהל מקבל מהצוות החינוכי. זה יותר קטע של לטאטא בעיות. זה לא אצלי. בתי הספר רוצים אווירה נקייה בגלל התדמית, ואם הצוות הראשוני לא מכיל, וזה מגיע למנהל, אז גם הוא קצר סבלנות בעניין".

עיקר הבעיה הוא שבדרך כלל תלמידים מאתגרים שנמצאים בסיכון לנשירה עלולים להיות גם תלמידים שסממני הנשירה שלהם הם על רקע דתי, ואז ניכרת סובלנות אפסית. מלכה תיארה: "על רקע דתי זה נורא בולט. אין רחמים. ישר לעוף החוצה. אין סלחנות בקטע הזה". יהודית הוסיפה: "היחס לתלמידים נושרים על רקע דתי מאוד עוין. יש פחות הכלה וקבלה, אלא רצון להרחיק את התלמיד ולמצוא לו מסגרת אחרת, שלא ידביק את האחרים. היחס הוא כמו אל תפוח אדמה לוהט – שלא יקלקל, שלא

יהרוס את השם ואת התדמית של בית הספר". דרורית טענה: "יש בהתחלה רצון כנה של המנהלות לעזור ולסייע ולקרב, אבל לאחר מכן, אם זה לא עזר, ברוב המוסדות נוטים "לזרוק". לדעתי הביטוי הוא חיצוני, הוא הדת והיחס בהתאם. הסמינרים חוששים מהשפעה של תלמידה כזו על הסביבה וגם מהתדמית". בשל סיבה זו, לעיתים מתעוררת מחלוקת בין קציני ביקור סדיר להנהלה; כך לדוגמה תיארה מלכה: "יש דברים שאת צריכה להיות אסרטיבית ולדרוש אותם. כשאת רוצה להחזיר ילד שהמנהל לא רוצה, את נאלצת להכריח בשם החוק. אני עובדת אצל הילד, לא אצל המנהל [...] והמטרה שלי שלילד יהיה טוב". בשל כך, קבלת החלטות בתהליכי צמצום נשירה היא מכרעת ולעיתים נעשית בהתייעצות גורם רוחני – סמכות תורנית, רב קהילה וכדומה. אלו באים לידי ביטוי בתת-הקהילות השונות כמו גם במערכות השונות לבנים ובנות; לדברי משה, "זה תלוי, החסידים יותר, הליטאים קצת פחות, אפשר לומר יודעים הכול לבד. בבתי הספר הספרדיים זה תלוי לאיזו קהילה. אם יש רב קהילה יותר מעורב, שותף ואכפת, אז כן. יש כאלה פחות, ויש יותר, שמחזיקים מעצמם שלא צריכים עזרה". משה שרטט טיפולוגיה של מגזריות בפנייה לדמות רוחנית שתגבה את החלטת ההנשרה במוסדות חינוך לבנים. במסגרות לבנות נמצאו חוות דעות שונות, שבחלקן טענו שאין גורם רוחני מעורב. דרורית אמרה: "אני לא חושבת, מה שאני כן יודעת על חלק מהמנהלות שמתיעצות עם גברת כהן (שם בדוי) מ"לב שומע" [עמותה לטיפול בנושרים במגזר החרדי]". לעומתה, יהודית טענה: "אני מאמינה שלכל מנהל יש דמות רוחנית שעומה הוא מתיעץ בכל בעיה חינוכית. בכל אופן, בבית ספר שבו אני מלמדת, המנהלת מאוד מתיעצת בכל צעד עם רב". חדוה הסכימה כי לכל מוסד, גם של הבנות וגם של הבנים, יש רב מלווה: "יש שמשמשים ומתיעצים יותר, ויש פחות. הרבה פעמים מנהלת אומרת לי: 'תקשיבי, אני אשאל את הרב ומה שהרב יגיד נעשה. זה מקובל לשאול דעת תורה. אלא שיש מנהלים שלא ישאלו כי אולי זה נוגד את האינטרסים שלהם. יש מנהלים עם יראת שמיים שתמיד שואלים רב תמיד הרב מלווה אותם".

על דבר אחד כולם הסכימו – על שיתופי פעולה פוריים עם מנהלי בית הספר חרף ההחלטות הקשות. רובם היו מרוצים והעידו כי ביקורים סדירים ותכופים במקום וכבוד והערכה לבית הספר ולהנהלה סוללים את הדרך לשיח משותף לצמצום נשירה. חדוה ציינה: "אני מכבדת את הדרך של המנהל, לא מתוך כפייה. אני צריכה לראות שהמטרה מושגת. אם המנהלת בדרך שלה מגיעה לזה מה טוב, גם בלי לשתף אותי". משה הוסיף: "המנהלים מעריכים את עבודת הקב"ס. אני מעריך את העבודה שלהם. זה לוקח זמן לבנות יחסים כאלו". דרורית סיכמה: "האמון מלא, אך לא תמיד המטרות שוות. עובדים על זה. לפעמים הסמינר רוצה להעניף את התלמידה, ואני מתעקשת – בשם החוק".

דין

מחקרנו נשען על ראיונות עם קציני ביקור סדיר במחוז החרדי שהגיעו מהקהילה החרדית. ראיונות אלו פתחו צוהר לאופייה של מערכת החינוך החרדית ולהתמודדות שלה בצמצום נשירה מבתי הספר. מנקודת מבטם של קציני הביקור הסדיר, יחסה של החברה החרדית לנושאים על רקע קשיים לימודיים, משפחתיים או נפשיים הוא סובלני ומכיל, אלא שקשיים אלו מובילים לעיתים לסממני נשירה מהדת. החברה החרדית מגלה כלפי הנושאים על רקע דתי יחס של דחייה ופחד, המלווה בחשש כבד מהשפעות שליליות של ה"תפוח הרקוב" על הסביבה (להב, 2005). בהתנהלות בתי הספר ומערכות החינוך הנפרדות לבנים ובנות עומדות על הכף סוגיות חינוכיות ופרגמטיות וכן הסוגיה של נראות בקהילה. סוגיות אלו נחשפו במחקר זה בעקבות ראיונות עם קציני ביקור סדיר, אשר פועלים בתוך בתי הספר של הקהילה. הקבס"ים ומנהלי בתי הספר חולקים מושגים זהים באשר לאורח חייה של הקהילה החרדית, לתפיסותיה החינוכיות ולעמדותיה כלפי ערכים חינוכיים, אך מייצגים את שני עברי המתרס – האחד – דואג לבית הספר כארגון חינוכי, והאחר – דואג לפרט, כדי שיהיה חלק מתוך ארגון גדול זה. ממצאי הראיונות מצביעים על כמה היבטים משמעותיים בניתוח צמצום הנשירה מנקודת מבטם של קציני ביקור סדיר, שיידונו להלן.

ראשית, סממני הנשירה בקרב נוער חרדי קשורים ב"ירידה" רוחנית והתרחקות מהדת, שזוכה לכינוי "קרימינולוגיה תרבותית" ומכוונת להתנהגות הנתפסת כהתנהגות שולית וסוטה במגזר החרדי (בן יאיר ורונאל, 2014; פאס ואחרים, 2011). במיוחד ניכרים הבדלים בין בנים ובנות בחינוך החרדי המתקיים בהפרדה מגדרית ושם דגש על מחויבויות שונות. בעוד שאצל בנים עקרון לימוד התורה הוא המרכזי (פרידמן, 1991), אצל בנות, החינוך הוא לצניעות, וישנה הסללה לאישה ורעיה טובות (בראון, 2005; סבן, 2020). לטענתם של קציני הביקור הסדיר, "סימני המרד" הם בהתאם לכך, והם תואמים את השונות החינוכית בפן המגדרי. אלא שלשוני זה יש השלכות גם על אופי הטיפול בנשירה. גברים חרדים הם בעלי ידע מקצועי פחות בשדה החינוך, שכן מרביתם בוגרי ישיבות על טוהרת לימודי הקודש, לעומת הנשים, שעוברות הכשרה לחינוך והוראה. לכן, טענו המרואיינים, ניכר כי מוסדות החינוך לבנות פועלים באופן מקצועי יותר. בנוסף להבדלים על רקע ההפרדה המגדרית, קיימים הבדלים בחוגים השונים בקהילה החרדית ביחס כלפי נשירה. קציני הביקור הסדיר הצביעו על תפיסות שונות במהותן ביחס ל"תפוח שנופל רחוק מהעץ", שכן אופיים וזהותם של החוגים שונים גם מבחינת חיי הקהילה שלהם. בעוד שהזרם הליטאי חרט על דגלו את עקרון "חברת הלומדים" והמצוינות בלימוד תורה, הזרם החסידי דוגל בחיי קהילה, ואילו הזרם הספרדי מצוי על מנעד של חרדיות "רכה" (זיכרמן, 2014; ליאון, 2009). בתווך מצויים החרדים ה"מודרניים", שמיוחסים לקהילות המוצא, אך מקיימים אורח חיים מחמיר פחות (זיכרמן וכהנר, 2012), ואילו זרם החוזרים בתשובה נמצא בשולי הזרמים השונים. כך שונות זו מועתקת במדויק ליחסה של מערכת החינוך לתהליכי נשירה – מסובלנות אפסית בחברה הליטאית, הרואה בנשירה איום על ההשקפה החרדית, לניסיון להגן על הנושאים בזרם החסידי, שרואה בקהילה ערך עליון, ועד סובלנות והכלה בבתי ספר

המיוחסים למגזר הספרדי (הורביץ, 2018). מהשוני בין הזרמים גם נובעות הצטלבויות של מיקומי שוליים (Crenshaw, 1990) בתהליכי נשירה, שכן, ההצלבה בין המגזר הספרדי לזרם החוזרים בתשובה יוצרת את מה שרגב וגורדון (2021) כינו "חרדים לדור אחד", המצויים בשולי החברה החרדית (הורביץ, 2018). הצטלבויות של מיקומי שוליים נחשבות לאחד מהגורמים המובהקים בתהליכי נשירה בחברה הכללית, נשירה המעידה כי הדרה חברתית ושוליות בהיבט חיים מסוים קשורות על פי רוב להדרה חברתית ולשוליות בהיבטים נוספים. בהשוואה של דפוסי נשירה בחברה החרדית, הקבס"ם העידו כי בתי הספר שסובלים משיעורי נשירה גבוהים הם אלו שאליהם פונות משפחות "חלשות", שלרוב הן גם משפחות שבהן ההורים חזרו בתשובה. הורביץ (2018) כתב כי "בדימוי העצמי של חוגים אלו [...] תהיה פחות רפלקציה על זהותם כיוצאים בשאלה [...] אפילו כשיתנתקו מהחברה החרדית [...] יזהו עצמם כחרדים שאינם שומרי מצוות" (עמ' 26).

ניתוח יחסה של מערכת החינוך החרדית לנשירה מלמד כי בחוגים מסוימים חוששים מאוד מהשפעה רעה של תלמידים בסיכון לנשירה, ומעדיפים להנשיר אותם, ממש כפי שמבטאת גישת ה"תפוח הרקוב", (להב, 2005). בגישה זו גלום לא רק פחד מהשפעה שלילית שלהם על תלמידים אחרים, אלא גם רצון לבסס תדמית חינוכית איכותית. בנקודה זו לא רק הזרם שאליו משתייך בית הספר מעצב את היחס לתהליך הנשירה, אלא גם מידת יוקרתו של המוסד והנראות שלו בפני הציבור. תפיסה זו גם עומדת בהתאמה עם שיעורי הנשירה במוסדות אלו, כפי שהעידו הקבס"ם. מוסדות שקולטים אוכלוסייה הנמצאת בסיכון לנשירה הם גם מוסדות שהמנהלים העומדים בראשם מכילים הרבה יותר ושואפים להשיב את הצעירים אל הדרך הנכונה. מנהלים אלו יעשו ככל האפשר כדי לגייס את כל המשאבים ולשמור את התלמיד בין כותלי בית הספר, כדי שלא ינשור מהלימודים ומהקהילה החרדית. לעומתם, מנהלים ומנהלות שעומדים בראש מוסדות הנחשבים לספינות הדגל של החברה החרדית, אינם מוכנים להבליג על סטייה מן הדרך. המשמעות היא שביישום תהליך צמצום הנשירה בבתי ספר החרדיים יש להביא בחשבון לא רק גישה חינוכית, אלא גם הקשר תרבותי. יש לרדת לעומקן של תפיסות חברתיות בכל זרם, כדי להבין מהן ציפיות הקהילה מבניה, ומהי הדרך החלופית שניתן להציע כדי למנוע נשירה. יתרה מזו, על פי קציני הביקור הסדיר, יש בחברה החרדית חשיבות לשונות מגדרית ולאורח חייהן של הקהילות השונות. מכאן, שיש לחשוב על צמצום תהליכי נשירה בבתי הספר, תוך שיתוף פעולה עם החוגים השונים בקהילה החרדית.

מגבלות המחקר ומחקרי המשך

המחקר הנוכחי בוצע בגישה האיכותנית, מתוך מטרה להשמיע את קולותיהם של קציני הביקור הסדיר בשדה החינוך החרדי. אולם קציני ביקור סדיר הם רק צידו האחד של המטבע בחשיפת תהליכי צמצום נשירה במגזר החרדי. בכדי להשלים את התמונה, יש להעמיק ולהבין את מקומם של מנהלי בתי הספר כשגרירי הזרם שעל פיו הם מחנכים, ולהשמיע גם את קולותיהם מכלי ראשון. בנוסף לכך, יש ללמוד על היחסים בין בתי

הספר וההורים בהבנת מקומם של של יחסים אלו בהתנהלותו של בית הספר החרדי לצמצום הנשירה. ומעבר לכך, יש מקום לבחון תהליכי נשירה על פי מגדר ומגזר באיסוף נתונים כמותי, אשר יאפשר ביסוס גישות חינוכיות נבדלות בתוך המגזר החרדי, במטרה למנוע נשירה.

מקורות

- בארט, ע', שפיגל, א' ומלאך, ג' (2020) **אחד מחמישה תלמידים: החינוך החרדי בישראל**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- בן יאיר, י' ורונאל, נ' (2014). מהגרים בארצם: נוער חרדי במצבי סיכון ונתק חברתי. **חברה ורווחה, לד(1)**, 51–71.
- בראון, ב' (2005). דוקטרינת "דעת תורה": שלושה שלבים. בתוך י' עמיר (עורך), **דרך הרוח – ספר היובל לאליעזר שבייד: מחקרי ירושלים במחשבת ישראל, יט** (עמ' 537–600). המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל.
- בראון, ב' (2021). **חברה בתמורה: מבנים ותהליכים ביהדות החרדית**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- ברוך-קוברסקי, ר', קונסטנטינוב, ו' ובן רבי, ד' (2018). **מאפייני עבודתם של קציני ביקור הסדיר (הקב"סים) בישראל: סקר ארצי 2018**. מאירס-ג'וינט-ברוקדייל.
- גוטמן, צ' (תשע"ח). קול צעקת הנערות. **צריך עיון – חשיבה והגות חרדית**. <https://iyun.org.il/arti/cle/%D7%9C%D7%94%D7%A7%D7%A9%D7%99%D7%91-%D7%9C%D7%9E%D7%95%D7%A4%D7%A8%D7%A2%D7%99-%D7%94%D7%A7%D7%A9%D7%91/%D7%A7%D7%95%D7%9C-%D7%A6%D7%A2%D7%A7%D7%AA-%D7%94%D7%A0%D7%A2%D7%A8%D7%95%D7%A>
- גרופר, ע', סלקובסקי מ' ורומי ש' (2014). ילדים ומתבגרים במצבי סיכון: הגדרות התפתחויות ודרכי התערבות. בתוך ע' גרופר וש' רומי (עורכים), **ילדים ומתבגרים במצבי סיכון בישראל, א: תמונת מצב של התחום ותוכני ליבה** (19–52). מכון מופ"ת.
- הורביץ, נ' (2018). **יצאה בשאלה: סיכון, סיכוי ומדיניות חברתית**. יוצאים לשינוי.
- וייסבלאי, א' (2019). **טיפול הרשויות בנוער חרדי בסיכון ובסכנת נשירה ממערכת החינוך**. הכנסת. https://fs.knesset.gov.il/globaldocs/MMM/78ba5f9d-5448-e811-80e1-00155d0a9876/2_78ba5f9d-5448-e811-80e1-00155d0a9876_11_12371.pdf
- זיכרמן, ח' (2014). **שחור: כחול-לבן: מסע אל תוך החברה החרדית בישראל**. משכל.
- זיכרמן, ח' וכהנר, ל' (2012). **חרדיות מודרנית: מעמד בנינים חרדי בישראל**. המכון הישראלי לדמוקרטיה.
- יוגב, י' (2017). הקשר בין הפרופיל האישי, המשפחתי והקהילתי של נוער חרדי מנותק. **מניתוק לשילוב, 17**, 1–18.
- להב, ח' (2005). תהליכים ותמורות במאפייני סיכון וניתוק של נוער מתבגר "דתי חרדי" המטופל במסגרת היחידות לקידום נוער. **מניתוק לשילוב, 13**, עמ' 49–78.
- ליאון, נ' (2009). **חרדיות רכה: התחדשות דתית ביהדות המזרחית**. יד בן צבי.
- מור, פ' (2018). **בית הספר כמרחב ללמידה והתפתחות**. אה.
- מור, פ' ונהור ג' (2017). **קצין הביקור הסדיר: פרקטיקה חינוכית – טיפולית למניעת נשירה מבית הספר**. אשלים-ג'וינט.
- משרד החינוך (2022). **חוזר מנכ"ל תשפ"ב**. מביקור סדיר למניעת נשירה. <https://apps.education.gov.il/mankal/horaa.aspx?siduri=406>

עובדיה, ת' (2015). בין "גוף ראשון" ל"גוף שלישי": דו-ערכיות משולשת של נערות חרדיות בסיכון **דברים, 8**, 239–260.

סבן, ר' (2020). **בני נוער בסיכון בחברה החרדית**. עבודת מוסמך. האוניברסיטה העברית בירושלים.
פאס, ה', רותם ר' ובן-רבי, ד' (2011). **ילדים ובני נוער חרדים: סוגיות במערכת השירותים בתחומי הרווחה והבריאות**. מאירס-ג'וינט-מכון ברוקדייל.

פרידמן, מ' (1991). **החברה החרדית: מקורות, מגמות ותהליכים**. מכון ירושלים לחקר ישראל.
צבר בן יהושע, נ' (2016). **זרמים ומסורות במחקר איכותני**. מכון מופ"ת.
צ'רנוביצקי, מ' (2013). הפרטה ואפליה. מגזריות בחינוך החרדי. **חברה, 58**, 9–12.
קיון, ז' (2016). "סיכון" ו"עמידות" בקרב בני נוער: סקירת ספרות ביקורתית. **מניתוק לשילוב, 19**, 83–10.

קלי, ע', רומי, ש' וקורט, ד' (2019). חוויותיהם של מתבגרים במצוקה ובסיכון בחברה החרדית. **מפגש לעבודה חינוכית-סוציאלית, כז** (49–50), 29–56.

צבירן, ג' ולהב, ח' (2020). **דוח מת"ת – נשירת תלמידים ממערכת החינוך: הגדרה, מדידה וניבוי**. יוזמה – מרכז לידע ולמחקר בחינוך.

קפלן, ק' (2007). **בסוד השיח החרדי**. מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל.
רגב, א' (2017). דפוסי השתלבות החרדים בשוק העבודה: ניתוח פנים-חרדי והשוואה רב מגזרית. בתוך א' וייס (עורך), **דו"ח מצב המדינה: חברה, כלכלה ומדיניות 2017** (עמ' 41–83). מרכז טאוב לחקר המדיניות החברתית בישראל.

רגב, א' וגורדון, ג' (2021). **מגמות ההצטרפות והעזיבה במגזר החרדי**. דו"ח מחקר. המכון הישראלי לדמוקרטיה.

שאו, מ' (2010). שיקום החברה החרדית בישראל בצל השואה: להתחיל מישן. **עיונים בתקומת ישראל, 20**, 360–395.

שהינו-קסלר, ש', גולדברג, ד' וליפשיץ, ח' (2021). **בני נוער חרדים בסיכון בירושלים מחקר מיוני ראשוני**. המכון החרדי למחקרי מדיניות.

שלו, א' וחמדאן ס' (2018). **יוצאים לשאלה: התנהגות אובדנית וגורמי הסיכון בקרב יוצאים בשאלה מהמגזר החרדי**. https://www.betipulnet.co.il/portal/lecture/Off_the_derech_suicidal_behavior You Tube

שפיגל, א' (2011). **"ותלמוד-תורה כנגד כולם": חינוך חרדי לבנים בירושלים**. מכון ירושלים לחקר ישראל.

Bozzini, A. B., Bauer, A., Maruyama, J., Simões, R., & Matijasevich, A. (2020). Factors associated with risk behaviors in adolescence: A systematic review. *Brazilian Journal of Psychiatry, 43*, 210–221.

Brown, T. M., Cook, A. L., & Santos, J. (2019). Reconceptualizing risk and high school noncompletion: The case of Latina/o ninth-grade leavers in an urban school. *Teachers College Record, 121*(7), 1–32.

Corbin, J., & Strauss, A. (2014). *Basics of qualitative research: Techniques and procedures for developing grounded theory*. Sage.

Crenshaw, K. (1990). Mapping the margins: Intersectionality, identity politics, and violence against women of color. *Stanford Law Review, 43*, 1241.

Glaser, B. G., & Strauss, A. L. (2017). *The discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research*. Routledge.

- Kaufman, P., Alt, M. N., & Chapman, C. D. (2004). Dropout rates in the United States: 2001. *Statistical Analysis Report NCES 2005–046*. US Department of Education.
- Kowalski, T. J. (2010). *The school principal: Visionary leadership and competent management*. Routledge.
- Kraybill, D. B. (2001). *The riddle of Amish culture*. JHU Press.
- Kraybill, D. B., & Nolt, S. M. (2004). *Amish enterprise: From plows to profits*. JHU Press.
- Leon, N. (2016). The ethnic structuring of “Sephardim” in Haredi society in Israel. *Jewish Social Studies*, 22(1), 130–160.
- Murray, C. (2003). Risk factors, protective factors, vulnerability, and resilience: A framework for understanding and supporting the adult transitions of youth with high-incidence disabilities. *Remedial and Special Education*, 24(1), 16–26.
- Nadan, Y., & Ganz, Z. (2018). Perspectives of ultra-Orthodox children in Israel on risk and protection: The intersection of culture, religion, spirituality, and socio-political context. *Childhood*, 25(3), 325–339.
- Tilleczek, K., Ferguson, B., Edney, D. R., Rummens, A., Boydell, K., & Mueller, M. (2011). A contemporary study with early school leavers: Pathways and social processes of leaving high school. *Canadian Journal of Family and Youth / Le Journal Canadien de Famille et de la Jeunesse*, 3(1), 1–39.
- Vizcain, D. C. (2005). Investigating the Hispanic/Latino male dropout phenomenon: Using logistic regression and survival analysis. *USF Tampa Graduate Theses and Dissertations*. <https://digitalcommons.usf.edu/etd/896/>
- World Health Organization (2016). *World health statistics 2016: Monitoring health for the SDGs sustainable development goals*. World Health Organization.